

Новічкова О. С.

ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНОГО У РЕЙМОНА АРОНА

У статті розглянуто історію формування та принципи аналізу політичного Реймоном Ароном, засновану на релятивізмі як відсутності об'єктивізму в розумінні універсальності; плюралізмі як можливості існування інших поглядів; та змінюваності ціннісного наповнення, що вкладають у події, ідеї та погляди їх інтерпретатори із часовою віддаленістю від них.

Людство намагається вивчати попередній досвід, щоб уникати помилок, які були вже зроблені. Песимісти вважають, що це марна трата часу, оптимісти будують утопії. А прислів'я про «золоту середину» актуальне протягом вже не одного тисячоліття. Ось чому ми звертаємося до інтелектуальної спадщини Реймона Арона, одного з найкращих втілень постаті ліберального інтелектуала другої половини ХХ ст., за характеристикою П. Розанвалона; постаті, яка приваблює, перш за все, зваженістю та поміркованістю у судженнях щодо найактуальніших подій ХХ ст., що є наслідком його позиції «заангажованого глядача»: «критичного підходу до політики — історії, що відбувається, — спроби пізнання світу «чесно та прискіпливо» [7, 64].

Реймона Арона не можна категорично співвіднести з жодною з ідеологічних течій. В молодості він підтримував ліві ідеї, але згодом, прискіпливо вивчаючи марксизм та втілення комуністичних ідей на практиці, відійшов від таких поглядів і став одним з найрішучіших критиків комуністичної ідеології та інших теорій лівого спрямування, що базувалися на егалітариських принципах, роблячи наголос на їх утопічності. З іншого боку, його не можна віднести і до жодної з правих течій. З лібералами та консерваторами він розходився у поглядах й аргументації на захист ринкової економіки та політичних свобод, хоча поділяв до певної міри деякі з їх положень. Арон критикував як лівих, так і правих ідеологів через проголошення ними примату економіки у становленні суспільно-політичного устрою. Але це не означає, що Арон відтворив марксистську схему навпаки (тобто детермінованість економіки політичним базисом) — він відкидав саму можливість існування таких детермінант. У своїх дослідженнях про індустріальне суспільство [1; 2; 3; 5] він показав хибність такої детермінованості, виявляючи схожість радянського та західного промислового виробництва.

Реймон Арон народився 14 березня 1905 р. в Парижі, закінчив ліцей Кондрсе і Вищу Нормальну школу. Інтелектуальне життя Реймона починалося з трьох складових: *філософії*, любов до якої прищепив йому ще його ліцейський викладач Аїе (про якого Арон писав, що він не подавав своїм студентам готових істин, а любив роздуми вголос), згодом — Ален та Леон Брюнсвік; *нацифізму*, який був реакцією на жахи Першої світової війни, «Великої війни»; та *соціалізму*, яким тоді у Школі на вулиці Ульм захоплювалися майже всі студенти-некатолики [10, 59]. Тодішні нормальєнці-соціалісти вірили у можливість «конструктивної революції», вбачаючи єдиний її засіб в «інтернаціональній згоді усього робочого класу» [10, 61], утопічність чого згодом Арон розкрив у «Опіумі інтелектуалів» (*L'Opium des intellectuels*, 1955).

По закінченні навчання Арон деякий час викладав у ліцеї в Гаврі, а згодом поїхав до Німеччини продовжувати свою освіту. Це був дуже важливий етап у становленні Арона як мислителя. Якісно нова атмосфера, як інтелектуальна, так і соціальна, дала йому можливість сформуванню своєї, не схожої на пануючу у Франції, інтелектуальну позицію. І Арон відійшов від соціалізму. Саме в Німеччині Реймон Арон почав прискіпливо вивчати марксизм, що стало поштовхом до відходу від соціалістичних ідей, та німецьку феноменологію й соціологію - Дільтея, Гуссерля, Зіммеля, Макса Вебера, методологію яких привніс пізніше у політичну науку. Арон захопився, за його висловом, «квазікантіанською проблемою»: «До якої міри я можу об'єктивно пізнати історію— поняття, рішення, ідеї, що наповнювали перебіг віків, — та *мій час*» [7, 63]. Він поставив перед собою дві задачі: «Пізнати або зрозуміти мою епоху настільки чесно та прискіпливо, наскільки це можливо, ніколи не втрачаючи меж свого знання; та вийти за межі поточного перебігу, однак не задовольняючись роллю споглядача,» [7, 64] — позиція

«ангажованого глядача», як він охарактеризував її. Згодом це стало його власним ім'ям.

Іншеюгозахоплення юності — пацифізм — призвело до прискіпливого вивчення феноменів війни та миру, їхнього місця в міжнародних відносинах. Найбільш znana в Україні праця — «Мир та Війна між народами» (*Paix et Guerre entre les nations*, 1962) — присвячена саме цьому. Але цій тематиці присвячено було й інші твори «Наслідувальні війни» (*Les Guerres en chdmes*, 1951), двотомник «Роздуми про війну: Клаузевітц» (*Penser la guerre: Clausewitz*, 1976) та численні статті. За відправну точку теорії міжнародних відносин Р. Арон приймає «природний стан (або стан потенційної війни) між державами, що за своєю суттю відрізняється від громадянського стану всередині держави», наслідком чого є множина автономних центрів прийняття рішень. Звідси випливає неможливість вирішення міжнародних конфліктів за допомогою тих самих методів, якими розв'язуються конфлікти внутрішні. Арон розробляє інтердисциплінарний підхід до даної проблематики, розглядаючи проблеми миру та війни у чотирьох вимірах — теоретичному, соціологічному, історичному та праксеологічному, хоча зазвичай його відносять до соціологічної школи теорії міжнародних відносин.

В атмосфері перших років приходу нацистів до влади в Німеччині закінчився, за словами Р. Арона, перший етап його політичної освіти, що тривала все його життя. «Я зрозумів та прийняв політику саму по собі, як таку, що не зводиться до моралі; я більше не шукав приводів або знаків, щоб підтвердити мої кращі почуття. Думати про політику — це думати про політичних діячів, аналізувати їх рішення, їх цілі та засоби, їх моральні принципи. Націонал-соціалізм показав мені всю міць ірраціональних сил, а Макс Вебер — відповідальність кожного, але не за свої інтенції, а за наслідки свого вибору» [7, 92]. Він звільнився від політичних поглядів юності — соціалізму та пацифізму, залишивши критичне ставлення [10, 105].

Після повернення до Франції Арон, за власним висловом, почав «сприяти германізації французької філософії». Але він не задовольнявся лише дослідженням поглядів Дільтея, Ріккєрта, Зіммєля та Макса Вебера. Через сприйняття ідей неокантіанства він створює власну концепцію філософії історії — критичну філософію історії. У 1938 р. Арон друкує свою докторську дисертацію, що складається з двох частин, які відображали характер його пошуків: «Критична філософія історії (есе про

німецьку теорію історії)» (*Essai sur une theorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine; La philosophie critique de l'histoire*, 1938) та «Вступ до філософії історії» (*Introduction a la philosophie de l'histoire. Essai sur le limites de l'objectivete historique*, 1938). Ці праці вразили інтелектуальний Париж. Нова теорія одразу ж знайшла і палких прихильників, і запеклих критиків (переважно серед них були прихильники позитивізму), що є безперечним доказом актуальності. Що ж містила в собі ця нова теорія?

У першій частині своєї роботи Арон розглядає системи поглядів чотирьох німецьких філософів: Вільгельма Дільтея, Генріха Ріккєрта, Георга Зіммєля та Макса Вебера. Він виводить загальні тенденції розвитку сучасної німецької філософії історії, які полягають у відмові від пізнання кінцевої мети еволюції та відмові філософа від ролі хранителя таємниць провидіння. Кантіанство, а саме представники баденської школи — Дільтей та Зіммель, справило при цьому на Арона значний вплив. Відрізняючи науки про природу та про культуру, приписуючи першим повторюваність процесів розвитку і через це наявність певних генералізуючих законів, а другим — одиничність та неповторюваність явищ, неокантіанці виводили неможливість універсальної методології та історії для гуманітарних наук. Крім того, під впливом феноменології Гуссерля Арон почав уявляти розуміння у феноменологічному дусі як пізнання значення, «яке іманентне дійсності, і водночас мислилося або могло бути помисленим тим, хто його пережив або здійснив» [6, 250]. Відповідно, «я» Арон розглядав не як чистий трансцендентальний об'єкт, але як живу людину, історичне «я», що прагне пізнати своє минуле та своє середовище [8, 529].

«Вступ до філософії історії» є визначальною працею у творчості Реймона Арона з огляду на те, що в ній він показав не тільки свою критичну філософію історії, а й сформулював методологію своїх подальших досліджень, засновану на *релятивізмі* як відсутності об'єктивізму в розумінні універсальності; *плюралізмі* як можливості існування інших поглядів; та *змінюваності ціннісного наповнення*, яке вкладають у події, ідеї й погляди їх інтерпретатори із часовою віддаленістю від них.

Перш за все, Арон закликає не розуміти термін «об'єктивність» спрощено. «Ми абстрагуємося від індивідуальних уподобань історика, ми розглядаємо, якщо так можна висловитися, ідеального історика. Об'єктивність означає не неупередженість, а

універсальність» [6, 215], наголошував він у «Вступі до філософії історії». Мислитель відкидає проблему стилю викладення та висловлення, вважаючи, що історичну оповідь можна звести до серії взаємопов'язаних суджень, не забарвлених емоціями, які потім можна піддати інтерпретації та узагальненням. Крім того, із віддаленням від сучасності минуле постійно оновлюється, тому осмислювати історію, не спираючись на філософське розуміння, означає зіткнутися із безсистемною різноманітністю перспектив витлумачення. Але цей релятивізм не носить в Арона анти-сциентистського характеру. З одного боку, він виступає проти зведення детермінації історичного процесу до якогось одного чинника (економічного, політичного, соціального тощо), але, з іншого боку, історія має потребу у певному узагальненні, яке дає базу для критики та інтерпретації цих подій. Причинно-наслідкові зв'язки не є єдино можливими зв'язками, є ще інші чинники, які не можна звести до науки, тому що остання тяжіє до їх відсіву. Оскільки каузальні зв'язки є фрагментарними, вони потребують синтезу іншого характеру — розуміння, що впорядковує різноманітність перспектив [8, 530].

Питання про місце людини в історії було принциповим для Арона не лише в контексті його книги: як інтелектуал, що обрав позицію «заангажованого глядача», він намагався споглядати історію, що відбувається, залишаючись настільки об'єктивним, наскільки це можливо, і водночас не виходячи повністю за її межі, частково залишаючись всередині подій, що відбуваються. Це передбачало подвійне становище — актора та глядача [4, 323]. В цьому, на думку Арона, виявляється історичність людини: з одного боку, щоб усвідомлювати своє існування в історії, людина має усвідомити, свою належність до певного колективу, який бере участь в історії, що належить багатьом колективам. Суспільство та історія є тим середовищем, в якому кожен реалізує себе, вплив якого відчувають та про яке роблять судження.

Однак, з іншого боку, якщо б історія була лише вмістом історичних змін, то людина не усвідомила б свого колективного буття. Якби людина визнала лише реальне становлення, атомом якого вона є, їй необхідно було б для вимірювання своєї залежності помітити в собі самій природу, котру б вона хотіла засудити в ім'я своїх ідеалів, писав Арон у своєму «Вступі до філософії історії».

Аналіз історичної причинності слугував Арону фундаментом (або введенням) в тео-

рію дії та політики [7, 140]. Цьому присвячений і останній розділ «Вступу до філософії історії». В політичному мисленні, яке є для Арона так само історичним, як і людина, його носій [6, 500], він виокремлює три складові: *політичний вибір, політичне рішення та пошук істини (або політичного ідеалу)*.

Політичний вибір у Арона є підставовим поняттям політичного мислення. Для того щоб мислити політично, передусім треба зробити фундаментальний вибір. Зробити цей вибір — означає прийняти або не прийняти тип суспільства, в якому живемо. При цьому ми можемо бути налаштовані або революційно, або еволюціоністськи. В першому випадку вибору наслідують насильство та авантюризм подальшого розвитку суспільства. Вибір робиться між двома принципово різними суспільними системами [6, 501—502]: диригентською, де всі суспільні дії підкорені сильній владі, яка здійснює тотальний контроль на всіх рівнях суспільного життя (щось на кшталт утопій, описаних Є. Замятіним та Дж. Оруелом), та системою автоматизму (самоорганізуючою), ліберальною — повна відсутність будь-якого контролю та покладання на самоврегулювання і конкуренцію. Але це ідеальна модель. В реальній історії політичний вибір орієнтується на недосконалу форму організації, яка є проміжною між цими двома екстремумами, характеризується більшим зсувом у той чи інший бік. У подальшому ця ідея була розвинена Р. Аронем у його концепції індустріального суспільства [2, 5].

Зміст політичного вибору нескінченно міняється навіть усередині конкретного політичного суспільства у конкретному проміжку часу. Для його подальшої долі важливо, передусім, визначитися, якою мірою суспільство приймає існуючий порядок. Реформісти і консерватори протистоять революціонерам (тим, хто хоче не вдосконалення системи, а її руйнації). Ті, хто приймають існуючу систему, висловлюють свою принципову згоду у різні способи. Консерватор завжди є тою чи іншою мірою реформістом і обстоює певні цінності, тоді як революціонер не має чіткої програми — він має ідеологію, тобто уявлення про іншу систему, досконалішу, ніж існуюча, можливо, таку, що не має шансів на реалізацію, але виявити її утопічність (чи, навпаки, — раціональність) дасть змогу тільки успішна, тобто здійснена, революція [6, 505]. У втіленій утопії відбувається розрив між реальністю та сприйняттям — для Арона, який пережив зародження і розквіт фашизму в Європі й, зокрема, нацизму в Німеччині, є безсумнівним, що

на маси ефективніше впливають демагогією, ніж нагадуванням істин, переважно неприємних. У суспільному житті ідеологія та міф виконують постійну функцію, тому що люди ніколи не усвідомлюють і не хочуть усвідомлювати історію, котру вони самі роблять. Це призводить до «підлаштування реальних дій до тих, котрі мали б існувати, згідно бажаній науки» [6, 506].

Політичне рішення робиться паралельно політичному вибору і нерозривно з ним пов'язане. Воно визначає рамки, всередині яких кожен індивід самоідентифікується зі своїм суспільним оточенням [4, 58]. Рішення впливає з того, що являє собою особа, яка це рішення здійснює, і подібно до вибору відбувається діалектика пізнання та волі, даного та цінностей — отже, політичне рішення так само історичне, як і вибір [6, 5/7]. Але, оскільки Арон займає позицію Аристотеля щодо природи людини як істоти політичної, отже, колективної, то, для того щоб окремий політичний вибір отримав історичну значущість, має відбутися щось таке, в чому розвиток подій залежатиме, передусім, від конкретних воль, наприклад національний захист чи революція. В такому випадку, на думку Арона, індивід, що належить історії, має перебирати на себе найвищу відповідальність та ризик [6, 508].

Політичне рішення та політичний вибір можуть мати подвійний характер відносин: вони або співпадають (тобто коли прагнення та бажання колективу в цілому узгоджуються з прагненнями та бажаннями кожного окремого індивіда), або розходяться. Звісно — це два ідеальних типи взаємовідносин між аспектами політичного мислення, а в реальності, як правило, існують їх проміжні ступені.

Граничний конфлікт — зіткнення політичного вибору та політичного рішення — найчастіше зумовлює суспільний вибух. Подальший розвиток прямо залежить від того, який напрям розвитку був обраний індивідуальною волею, чи визнається при цьому існування плюралізму та еволюційності. При виборі активної позиції та відкиданні існування неортодоксальних рішень структура передових партій зазвичай включає в себе три типи політиків: ідеалістів (тих, що відкидають існуючий порядок, розмірковуючи від імені одвічного ідеалу й не турбуючись про порівняння та кореляцію своїх вимог з умовами колективного життя), анархістів (тих, що відкидають існуючий суспільний порядок, втім, як і будь-який інший) та дійсних революціонерів (тих, що відкидають існуючий суспільний порядок, пропонуючи на заміну інший, скоре-

льований із уже існуючим порядком). Якщо не відбувається збереження певної дистанції між принципами, що їх приписує суспільство, та реальним суспільством, навіть якщо воно є повсталим суспільством, — відбувається повстання: «Хоч яким би воно було естетично спокусливим та в деяких випадках гуманним, є несерйозним, оскільки підміняє бажання волею та наказом діяти» [6, 509]. «Нерозважливо казати "ні" одразу ж теперішньому та майбутньому, щоб сказати "так" мрії, скидаючи усі попередні надбання та будуючи нове суспільство на порожньому фундаменті» [6, 509—510]. Той, хто бажає іншого суспільства, хоче сам бути іншим, оскільки він належить до даного суспільства, що його сформуло, але яке його не сприймає (або не сприймає він сам, виходячи з ідеалістичних прагнень). Отже, це не є просто відкиданням попередніх надбань, як це хочуть показати фанатики, навпаки, революціонер часто посилається на принципи, які він позичив у порядку, що відкидає: «Саме в ім'я справжньої демократії комуністи готують соціальний порядок, що радикально відрізняється від формальної демократії, в якій ми живемо» [6, 510]. І в таких випадках «революція видається єдиним рішенням, хоча вона примирює деяких людей із собою та із соціальним середовищем, але вона не є ідеалом щодо реальності» [6, 510].

Далі Р. Арон задається питанням: як комбінується неповторна цінність кожного окремого випадку та загальна цінність цілого? Ким і чим в такому разі можна пожертвувати? І чи взагалі можна чимось жертвувати заради досягнення чогось? Як визначити права, які є для людини невід'ємними від таких, якими вона може пожертвувати на деякий час задля досягнення тієї чи іншої мети? Арон не вагається, відповідаючи на поставлені запитання: не можна нічого спрощувати, не можна відкидати як самоцінність кожного окремого індивіда, так і ціле суспільство. Відкидаючи разом з ними плюралістичність політичного мислення, в жертву приноситься один з вимірів даного суспільства. А якість індивідуума не є редукованою до якості ідей. Запорукою від побудови утопій він вважає філософську рефлексію над майбутнім та визнання фрагментарності науки. Як зауважує американський дослідник Б. С. Андерсен, Арон має занадто глибоке відчуття історичного плюралізму, щоб легко піддатися побудові чіткого уявлення про ідеальне суспільство або кращий режим.

Реймон Арон відкидає будь-який детермінізм, у тому числі й економічний. Вибір

подальшого напрямку розвитку суспільства в критичних ситуаціях— диригентський чи автоматичний (саморегулюючий) - є вибором політичним, який, своєю чергою, формує економічну систему суспільства, що в подальшому впливає не тільки на економічний, а й на політичний розвиток більш-менш усталеного суспільства (тобто такого, що вже зробило свій політичний вибір). Крім того, на думку Арона, всі суспільні моделі є недоскональними, і вибір стоїть не між доброю чи поганою суспільною системою, а між більш та менш привабливою [4, 16].

Для Арона в XX ст. політика є ані розвагою, ані чимось другорядним: «Я наполягаю, що в наше століття [політичне] рішення — це рішення не тільки про модель нашого суспільства, а й про наше самовизначення», — заявив

він в інтерв'ю, даних Д. Волтонута Ж.-Л. Міссіка, що лягли в основу книги «Заангажований глядач» (*Le spectateur engagé*). Таку позицію Арон пов'язував із дедалі більшим залученням мас до політичного процесу. Рішення про вибір тоталітаризму чи демократії— це фундаментальний вибір того, як кожен сам себе бачить у майбутньому, політичного рішення, яке ми самі творимо. Творення революцій та імплементація утопій - наслідок несприйняття самоцінності як кожного окремого індивіда, так і колективів, що, своєю чергою, є наслідком конфлікту між політичним вибором та політичним рішенням, і запобігти цим процесам можна лише завдяки визнанню плюралістичності ідей та цінностей. Все, що Арон писав у подальшому, було написано саме з таких позицій.

1. Aron R. *Democratic et Totalitarisme.*— P.: Gailimard, 1966.- 384 p.
2. Aron R. *Dix-huit leçon sur la société industrielle.*— P.: Gailimard, 1962.-378 p.
3. Aron R. *La Lutte de classes.*— P.: Gailimard, 1964.— 378 p.
4. Aron R. *Le spectateur engagé. Entretiens avec J.-L. Missika et D. Wolton.*- P.: JulliarC1981.- 350 p.
5. Aron R. *Trois essais sur Page industriel.*— P.: Plon, 1966.— 242 p.
6. Арон Р. Введение в философию истории // Арон Р. Избранное: введение в философию истории: Пер. с фр. — М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000.- С. 213-524.
7. Арон Р. Мемуары. Пятьдесят лет размышлений о политике.- М.: Ладомир, 2002,- 874 с.
8. Фессар Г. Историческая философия Реймона Арона // Арон Р. Избранное: введение в философию истории: Пер. с фр. - М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000.-С. 527-530.
9. Ehtain, J. B. The Politics of the Possible // <http://www.firstthings.com/ftissues/ft9811/reviews/elstain.html>.
10. Sirinelli J.-F. *Generation intellectuelle. KhagneuxetNormaliens dans l'entre-deux-geuerres.*- Paris: Fayard, 1988.- 722 p.

0. Novichkova

FORMING OF THE METHODOLOGY OF THE CRITICAL ANALYSIS OF POLITICAL PHENOMENA BY REYMON ARON

In the article the history of formation and principles of the critical analysis of political phenomena developed by R. Aron is considered.